

Вивчення ремесла за виробничими комплексами з пам'яток доби бронзи

С. С. Березанська, С. М. Ляшко

На базі виробничих комплексів, що походять з пам'яток епохи бронзи на Україні (копальні, шахти, майстерні, виробничі майданчики, поховання), характеризується ремесло в своєму історичному розвитку.

Нагромаджені нині значні археологічні матеріали дають можливість широко вивчати питання палеоекономіки. Дослідження, присвячені розгляду стародавнього господарства, багатуокладного за своїм характером, поділяються на дві групи. У першій висвітлюються окремі галузі господарства: скотарство, землеробство, ремесло. За даними їх комплексного аналізу можна висвітлити економіку загалом, що характерно для праць другої групи.

Представлена стаття відноситься до досліджень першого типу, метою якої є систематизація та аналіз археологічних матеріалів, які характеризують ремесло доби бронзи на території України.

Ремесло є однією з важливих складових частин палеоекономіки, але питання про його виникнення поки що маловивчені. Не зв'язована навіть правомірність самої постановки питання про характер ремесла в первісному суспільстві взагалі, та, зокрема, в епоху бронзи. Не розкритий зміст терміну «ремесло», точніше, відсутнє єдине його розуміння, та загальноживані моделі, що реконструюють процес його складення і розвитку.

У радянській історичній літературі про ремесло говориться у зв'язку з другим великим поділом праці — відокремленням його від землеробства, коли «... у ткацтві, в обробці металів та інших ремеслах, які все більше й більше відособлялись одне від одного, в дедалі більшій мірі зростала різноманітність і удосконалювалась майстерність виробництва... Таку різноманітну діяльність не могла вже виконувати одна й та сама особа; стався другий великий поділ праці: ремесло відокремилось від землеробства»¹.

Деякі дослідники вважають, що ремесло в ряді районів з'явилося ще в доземлеробський період, наприклад, у племен Індії, Греції, Кавказу та інших районів Євразії².

На дуже раннє зародження ремісничого виробництва, яке відноситься до IV—III тис. до н. е., вказували С. М. Бібіков та В. М. Массон³. У тій або іншій формі цю думку підтримують інші археологи⁴.

Бажаючи знайти вихід з наявних суперечностей між наведеним вище положенням Ф. Енгельса та археологічними матеріалами, деякі вчені відзначають, що ремесло первісного суспільства відрізняється від більш пізнього, яке протиставляється землеробству, а для того, щоб підкреслити відмінності між ними, дають йому іншу назву — «пер-

¹ *Енгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 158.

² *Колонтаев А. П.* Низшие формы производства в странах Южной и Юго-Восточной Азии.— М., 1975.— С. 24; *Кудрявцев М. К.* О некоторых особенностях деревенских общин в Северной Индии // СЭ.— 1970.— № 4.— С. 72, 73.

³ *Бибиков С. Н.* Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья (Опыт изучения первобытной экономики) // СА.— 1965.— № 1.— С. 61, 62; *Массон В. М.* Поселение Джейтун // МИА.— 1971.— № 180.— С. 89—97.

⁴ *Кларк Дж.* Доисторическая Европа. Экономический очерк.— М., 1953.— С. 174—242; *Семенов С. А.* Развитие техники в каменном веке.— Л., 1968.— С. 354; *Бочкарев В. С.* Развитие металлообрабатывающего производства в эпоху поздней бронзы в Северо-Западном Причерноморье // Домашние промыслы и ремесло.— Л., 1970.— С. 7—10.

вісне», «общинне» ремесло⁵. Але це не змінює суті, тому що у всіх випадках мова йде про один і той же процес, пов'язаний з відокремленням і розвитком спеціалізованого, тобто ремісничого, виробництва на різних етапах його розвитку. Ф. Енгельс вказував на динаміку розвитку ремесла і його перехід у якісно нову форму — «...ремесло відокремилось від землеробства»⁶, перетворившись у самостійну галузь відтворюючої економіки.

Процес розвитку ремесла досліджується від його зародження і до перетворення у найвищу його форму, коли воно вже являло собою «...виготовлення виробів на замовлення споживача..., а оплата праці ремісника провадиться або грішми, або натурою...»⁷. Розглядаючи цей процес можна виділити два етапи: 1) існування і розвиток ремесла в умовах привласнюючих форм економіки (для території України — це період палеоліта-неоліта); 2) розвиток в умовах виникнення і зміцнення відтворюючих форм економіки, виділення його в самостійну галузь господарства (період неоліта-бронзи).

Природно, що ці два великих періоди в розвитку ремесла різнилися між собою як своєю роллю в економічному житті стародавнього населення і технологічним рівнем, так і ступенем своєї внутрішньої організації, соціальним становищем зайнятих ремеслом людей.

Зупинимось на критеріях, за якими можна судити про існування та рівень розвитку ремесла у носіїв конкретних археологічних культур.

Вдале, на нашу думку, визначення ремесла дав Р. Еванс. Проаналізувавши кераміку з поселення Каранове (IV тис. до н. е.) та інших синхронних поселень, він вважає, що на той час вже існувало розвинене керамічне ремесло. Під ремісничим виробництвом дослідник розуміє виготовлення продуктів ремесла обмеженою групою членів даного суспільства, які присвячують більшу частину свого часу цій справі. Такі люди зовсім або частково звільнені від виробництва засобів існування, які вони потім обмінювали на свої продукти. Докази існування ремесла в тому чи іншому суспільстві Еванс вбачає у: наявності майстерень (приміщень з інструментами, сировиною, готовими виробами); елементів стандартизації у виробках; обміну; наборах спеціалізованих інструментів у майстернях, похованнях і скарбах⁸. До близьких висновків приходять і В. М. Массон⁹.

Доказом існування ремісничого виробництва можна вважати і поховання майстрів (ремісників) у пам'ятках окремих археологічних культур, зокрема, доби бронзи — середньо-дніпровській, ямній, катакомбній, багатоваликової кераміки, які об'єднують належність до носіїв одного, індоєвропейського масиву. У таких культурах як сабатинівська, білозерська, комарівська та Ноа вони відсутні.

Оскільки поховальний обряд у ряді інших культур ще недостатньо вивчений, то слід утриматись від остаточних висновків про наявність у них подібних поховань. Враховуючи специфічність поховальних пам'яток взагалі, слід мати на увазі, що наявність або відсутність поховань ремісників серед археологічних пам'яток певної культури не може бути показником ступенів і рівня розвитку певних видів виробництва. Недостатня кількість таких поховань не дозволяє встановити обсяг певних видів виробництва, розмір та соціальний характер колективу, який обслуговувався одним майстром або групою майстрів.

Перейдемо до конкретної характеристики археологічних матеріа-

⁵ Массон В. М. От возникновения земледелия до сложения раннеклассового общества (VII Международный конгресс доистории и протодистории) // — М., 1966. — С. 159; Бібіков С. М. Марксистсько-ленінська методологія та археологічна наука // УІЖ. — 1970. — № 4. — С. 56, 57.

⁶ Енгельс Ф. Вказ. праця. — С. 158.

⁷ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // ПЗТ. — Т. 3. — С. 313, 314.

⁸ Evans R. Craft Specialization in the Chalcolithic of the Balkan peninsula // Aktes du VIII Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques. — Belgrad, 1973. — P. 466—473.

⁹ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — М., 1976. — С. 59.

лів з поселень, копалень, шахт, майстерень, поховань, які вказують на існування в епоху бронзи на Україні різних видів ремесел. Одні з них продовжували традиції попередніх періодів, інші виникли і розвивались у бронзовому віці.

Протягом усього бронзового періоду видобуток каменю, як і раніше, та виготовлення з нього численних виробів (особливо з кременю) все ще переважали в господарстві. Найбільш інтенсивний розвиток крем'яної індустрії в цей час простежується у племен лісостепової частини України. Це пояснюється тим, що в багатьох районах лісостепу (на Сіверському Дінці, Дністрі, і, в першу чергу, на Волині) були багаті і ще не вичерпані запаси цінного кременю та інших кам'яних порід, які залягали порівняно неглибоко, що і робило їх найбільш уживаним матеріалом для виготовлення знарядь праці. Технічні якості волинського кременю надзвичайно високі і виготовлені з нього знаряддя майже нічим не поступаються металевим¹⁰. Не дивно, що саме тут найбільше даних про розвинене ремесло, пов'язане з видобутком і обробкою кременю. Через відсутність у цьому районі мідних руд, а також віддаленості його від металургійних центрів, металеві (бронзові) вироби завжди були дефіцитні і дорогі.

Наприкінці неоліту — в ранньому періоді епохи бронзи по всій території Європи виникають копальні по видобутку кременю і майстерні для первісної обробки та виготовлення з нього знарядь. Дослідження дністровських копалень привели С. М. Бібікова до висновку про існування у трипільських племен спеціалізованого виробництва по видобутку кременю¹¹. Копальні на Волині досліджені І. К. Свешніковим¹², на Сіверському Дінці — Д. С. Цвейбель¹³. Вони вважають, що копальні України схожі до виробок цього періоду на сусідніх територіях, зокрема Білорусії¹⁴ та Польщі¹⁵, де вони краще досліджені. Переконливим свідченням спеціалізації гірників є схожість у цих районах обладнання, шахт, конструкцій кріплень, спусків, вентиляції, а також використання близьких за характером знарядь для видобування.

Значно краще вивчені майстерні по виготовленню крем'яних знарядь, особливо на Волині в районі Кременця (так звані Кременецькі гори). І. К. Свешніков відзначає, що лише на території Західної Волині з періоду бронзи відомо понад 40 таких пам'яток, залишених, переважно, племенами культури шнурової кераміки¹⁶.

Вивчення матеріалів з різних майстерень Волині вказує на наявність певної спеціалізації. Існували майстерні двох типів: універсальні, де виготовлялись різноманітні крем'яні вироби; спеціалізовані, для виготовлення конкретного типу знарядь: серпів, тесел, наконечників списів (рис. 1). Прикладом перших є майстерні поблизу сіл Новостав і Великі Борки Новоставського району Тернопільської області, де знайдено заготовки для трьох типів знарядь: серпів, теслоподібних сокирок та наконечників списів. А в урочищі Варшавка поблизу с. Демидівки Дубнівського району Ровенської області виявлено майстерню, яка, судячи з колекції крем'яних знарядь, виготовляла переважно тесла.

¹⁰ Березанська С. С., Сухобоков О. В. Випадкова знахідка на Львівщині // Археологія.— 1973.— Вип. 11.— С. 76.

¹¹ Бибиков С. Н. Древние кремневые выработки на г. Белой в районе Каменец-Подольска // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Хмельницький, 1965.— С. 62—64.

¹² Swiesznirow J. Krzemienarstwo Kulturu ceramiki Schnurowes na Woluni // ZOW.— 1967.— XXXIII.— Z. 4.— S. 27.

¹³ Цвейбель Д. С. Древние кремнеобрабатывающие мастерские на окраине г. Краматорска // Материалы научной конференции кафедры исторических наук.— Харьков — Донецк, 1968.— С. 13—18.

¹⁴ Гурина Н. Н. Древние кремнеобрабатывающие шахты на территории СССР.— Л., 1976.— 178 с.

¹⁵ Ballzer B. Krzemien Swieciehowski w Kulturze pucharow Jykowatych.— Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1975.— S. 385.

¹⁶ Swiesznirow J. Krzemienarstwo...— S. 27.

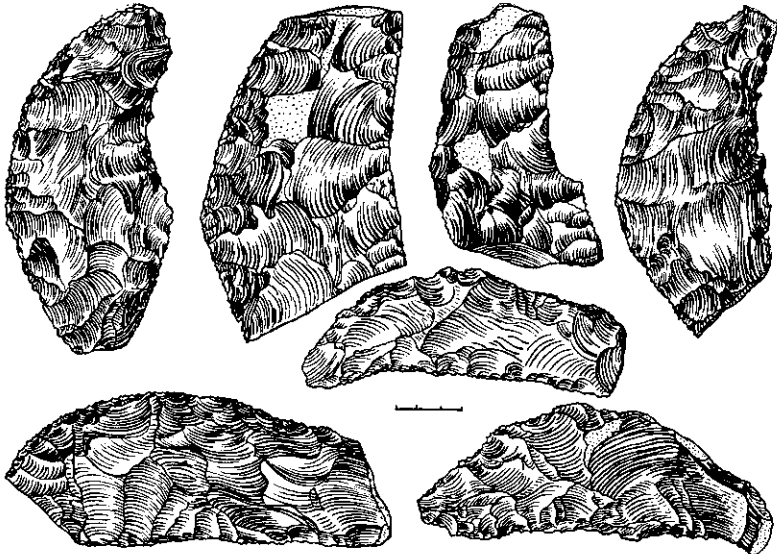

Рис. 1. Урочище Зіньки. Заготовки і зламані вироби з майстерні по виготовленню серпів.

Понад 25 майстерень по обробці кременю досліджено на Сіверському Дінці поблизу м. Краматорська¹⁷. Їх залишки знайдені біля сс. Черногорівки і Кіровського Краснолиманського району Донецької області, Шурової балки, Успенки Амвросіївського району Донецької області, м. Ізюм Харківської області та в інших місцях.

На обсяг виробництва донецьких майстерень вказують скарби знарядь, виготовлених з донецького кременю, виявлені у різних районах Лівобережної України, зокрема у Надпоріжжі¹⁸. Наприклад, до скарбу з Ігреньського півострова входило 75 предметів (дзьобоподібні сокири, наконечники дротиків та ін.). Стандартні розміри, ідентична обробка призначених, мабуть, для обміну речей свідчать про виготовлення їх одним майстром¹⁹. Відзначимо, що на Волинні майстерні існують до пізнього періоду епохи бронзи, а на Сіверському Дінці вони припиняють своє існування з початком розробок на Донецькому мідному руднику, тобто у середині II-го тис. до н. е.

У Степовому Подніпров'ї, в порожистій частині Дніпра, на поселеннях раннього і середнього бронзового віку: Перун, Дурна Скеля, Стрільча Скеля, Скеля-Каменоломня та інших—зустрічаються залишки майстерень по виготовленню кам'яних просвердлених сокир. На невеликих локалізованих ділянках поселень трапилося чимало заготовок, висвердлин, відщепів. Такі сокири мають стандартні розміри та форму. Виділяються два типи: великі робочі сокири-молоти дзьобоподібної форми з широким лезом та коротким обушком, з ледве помітними бічними гранями, та бойові, гарно відшліфовані сокири вишуканої форми з отвором у розширеній частині і опущеним обухом²⁰.

Аналогічні майстерні, очевидно, існували і на правобережжі Дніпра. З катакомбних поховань межиріччя Інгула та Дніпра походить серія чудово орнаментованих сокир-жезлів. Сировиною для них була та сама геологічна порода—діабазовий порфірит з району Криворіжжя

¹⁷ Цвейбель Д. С. Древние кремнеобрабатывающие мастерские ...— С. 13—18.

¹⁸ Рудинський М. Я. Старо-Орловецький скарб неолітичної доби // Антропология.— 1929.— Т. II.— С. 261—268; Одинцова С. Н. Клады кремневых изделий из с. Гончаровка // КСИА АН СССР.— 1956.— Вып. 6.— С. 43—46; Формозов А. А. Клады каменных орудий на территории СССР // АР.— 1958.— № 5.— С. 348—351.

¹⁹ Ковалева И. Ф. Клад кремневых орудий из окрестностей г. Днепропетровска // СА.— 1961.— № 4.— С. 245—249.

²⁰ Шапошникова О. Г. О культурной принадлежности поселений эпохи ранней бронзы Степного Поднепровья // МАСП.— Одесса, 1971.— Вып. 7.— С. 121.

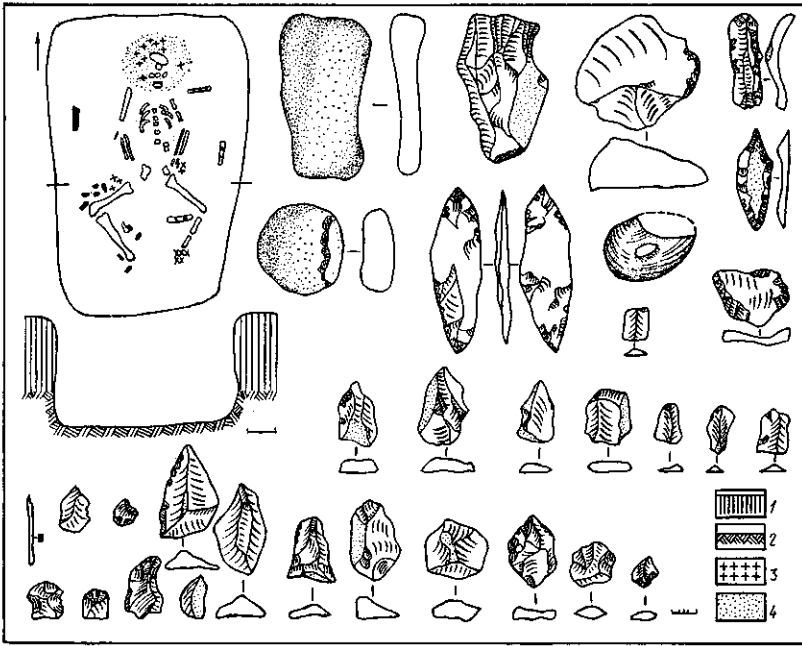

Рис. 2. С. Приморське, к. 1, пох. 3. Умовні знаки: 1 — давній горизонт, 2 — материк, 3 — вохра, 4 — крейда.

(діабазові копальні знаходились на лівому березі Інгульця і на р. Саксагані)²¹. Безумовно, що сировину для виготовлення просвердлених шліфованих сокир з твердих кристалічних порід, таких як порфірити і діабазу, видобували на одному місці. Цей факт теж вказує на вузьку спеціалізацію майстрів.

Розглянемо тепер поховання з наборами крем'яних знарядь праці, сировини, готової продукції й незначною кількістю кераміки та іншого інвентаря, тобто поховання ремісників різних профілів. Поховання такого типу переважають серед пам'яток ямної культури.

Одне з них виявлено поблизу с. Приморського Василівського району Запорізької області (курган 1, поховання 3)²². У похованні знаходились: крем'яна наковальня, нуклеус, 2 скребки, 30 відщепів, стулка черепашки *Unio*, бронзове шило, крем'яний наконечник дротика, який використовувався повторно як знаряддя праці іншого призначення (рис. 2).

Подібні за характером та набором інвентаря поховання досліджені у курганах біля сіл Широка Балка Білозерського району Херсонської області (к. 1, п. 3)²³, Танкове (к. 9, п. 22), Рисове Кримської області (к. 9, п. 54)²⁴, Олександрівка Ворошиловградської області (к. 1, п. 9)²⁵ та ін.

За своєю функціональним призначенням знаряддя, що походять з цих поховань, можна було використовувати в інших видах ремесел, зокрема в теслярському та ін.

²¹ Смоличев І. Дослідження острова Перун у 1929 р. // НА ІА АН УРСР.— Ф. 18 ВУАК/ДН, № 41.— С. 20; Шарфутдінова І. М. Орнаментовані сокири-молоти з катакомбних поховань на Інгулі // Археологія.— 1980.— Вип. 33.— С. 68.

²² Попандоуло З. Х. Отчет о раскопках курганов в Запорожской области в 1977 г. // НА ІА АН УССР.— 1977/29.— С. 2, 3.

²³ Евдокимов Г. Л., Рассмакин Ю. Я., Николова А. В. Отчет об археологических исследованиях курганов Краснознаменной экспедицией ИА АН УССР в зоне строительства оросительной системы в Херсонской области в 1977 г. // НА ІА АН УССР.— 1977/22.— С. 40.

²⁴ Щепинский А. А., Черепанова Е. Н. Северное Присивашье.— Симферополь, 1969.— С. 202, 203, 184, 185.

²⁵ Братченко С. Н. Археологічні дослідження біля м. Олександрівська на Луганщині // НА ІА АН УРСР.— 1972/33.— С. 11, 12.

Прикладом поховань теслярів є катакомбне поховання Г з кургану 25 поблизу с. Таборівка Вознесенського району Миколаївської області. На основі трасологічного аналізу Коробкова Г. Ф. вважає, що до складу знарядь входили скобелі, стругальні ножі, пилки, свердла, абразиви, призначені для обробки дерева²⁶.

Безсумнівно, що серед ремісників-теслярів існував прошарок стельмахів, які виготовляли колеса та інші необхідні речі для возів, колісниць. Специфічне ремесло стельмаха потребувало високої професійної майстерності і було доступне не кожному. Але в такому аспекті знахідки коліс, візків та їх моделей у похованнях ямної і катакомбної культур України ще не вивчались дослідниками.

Деревообробне виробництво в епоху міді-бронзи в Донецькому лісостепі характеризується в статті І. О. Післарія²⁷.

Досить численну групу в пам'ятках ямної і, особливо, катакомбної культур складають поховання, які відносяться дослідниками до поховань майстрів по виготовленню стріл. При цьому основним критерієм їх виділення є наявність у похованні поряд з іншим інвентарем так званих «випрямлячів» та наконечників стріл. Прикладом є поховання № 2 з кургану 2 (пізньоямне) поблизу с. Костешти, Ришканського району МРСР²⁸. Ми не зовсім згодні з подібною інтерпретацією цієї групи поховань. На нашу думку, серед основної маси цих поховань доцільно виділити чималу групу поховань, до складу інвентаря яких входять металеві вироби, кам'яні сокири, булави, дерев'яні та керамічні посудини, колеса та ін. Ми вважаємо, що їх слід віднести до іншої соціальної групи стародавнього населення, яке не мало відношення до ремісників. Цю думку підтверджує і аналіз поховань майстрів по виготовленню стріл з пам'яток катакомбної культури. Так, серед складу інвентаря 22-х поховань, крім знарядь та сировини для виготовлення наконечників стріл і готових виробів, а також інструментів для обробки їх дерев («випрямлячі», стулки Уліо та ін.), знаходилося 10 ножів, 14 шил та інших виробів з бронзи, 5 кам'яних сокир, 12 посудин, 8 курільниць та жаровень. Привертає увагу те, що знарядь, призначених лише для обробки кременю, значно менше, ніж іншого інвентаря, зокрема бронзових виробів²⁹.

Це дає змогу припустити, що більшість поховань, описаних Ю. О. Смирновим і віднесених ним та іншими дослідниками до категорії поховань ремісників³⁰, належать до іншої соціальної групи, наприклад воїнів, що підтверджується наявністю в них зброї (сокири, булави і так звані «престижні» речі — металеві вироби). Не виключена і їх належність до представників соціальної верхівки, що теж має під собою певні підстави³¹.

Обробка шкур та їх вичинка, виготовлення з них одягу, взуття та ін., безсумнівно, займали в господарстві племен бронзової доби одне з провідних місць. Багато технологічних операцій здійснювалося знаряддями праці з кременю та кістки, які, переважно, і трапляються в похованнях кушнівців.

Так, у ямному похованні № 11 кургану 2 поблизу с. Велика Білозірка Кам'яно-Дніпровського району Запорізької області³² виявлено

²⁶ Коробкова Г. Ф. Каменные и костяные орудия в бронзовом веке // Всесоюзная археологическая конференция «Достижения советской археологии в XI пятилетке». — Баку, 1985. — С. 189.

²⁷ Післарій І. А. Деревообработка в эпоху меди-бронзы в Донецкой лесостепи // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. — Донецк, 1979. — С. 20, 21.

²⁸ Дергачев В. А. Материалы раскопок археологической экспедиции на Среднем Пруте (1975—1976 гг.). — Кишинев, 1982. — С. 11—13.

²⁹ Смирнов Ю. А. Погребения мастеров-изготовителей древков и наконечников стрел // ДД. — М., 1983. — С. 164—188.

³⁰ Ковалева И. Ф. К вопросу о развитии ремесла в эпоху бронзы // ДСП. — Днепропетровск, 1983. — С. 38—46.

³¹ Санжаров С. Н. О социальной значимости одной группы катакомбных погребений // Археология и краеведение в школе. — Донецк, 1985. — С. 17, 18.

³² Отрошенко В. В., Болтрик Ю. В., Ляшко С. Н. Отчет Запорожской экспедиции АН УССР // НА ИА АН УССР. — 1975/2. — С. 137—139.

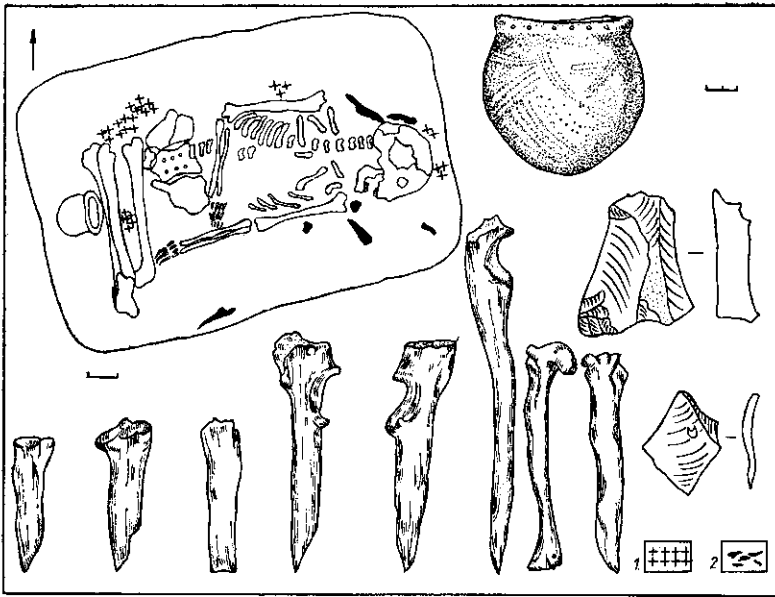

Рис. 3. С. Велика Білозірка, к. 2, пох. 11. Умовні знаки: 1 — вохра, 2 — інвентар.

такий набір знарядь: кістяна проколка, лощило та ковадло з слідами гострих наколів від шил на поверхні, кочедик коня, довга кістка дрібної тварини, а також крем'яний нуклеус, відщеп та посудинка з гострим денцем (рис. 3).

До цієї ж групи відносяться поховання № 7 кургану 6 з с. Августинівки Запорізького району Запорізької області³³, № 15 з кургану 2 біля с. Зимогір'я Слав'яносербського району Донецької області³⁴, № 20 з кургану 4 зі станиці Суворівської Ставропольського краю³⁵.

На поселенні Ташлик 1 (сmt. Костянтинівка Арбулівського району Миколаївської області) виявлено майстерню по обробці кісток та виготовленню з них знарядь праці кушнірів. У приміщенні майстерні трапилося близько 600 кам'яних та кістяних знарядь, більшість яких призначалася для обробки шкур. Серед них штампи для тиснення орнаменту по шкірі, шила, скребачки, голки та ін.³⁶

Майстерні такого типу виявлено на поселеннях поблизу сіл Йосипівки, Іллічівки, Кірове, Сабатинівки, Степового та ін.³⁷

Зупинимось на групі металевих виробів доби середньої бронзи, які виділені І. Т. Черняковим та В. І. Нікітіним як знаряддя для первинної обробки шкур. Це бронзові ножі з довгим лезом та широким округлим його закінченням. До складу Бандуркінського скарбу входило 12 таких ножів³⁸.

Досить часті в похованнях ямного та катакомбного часів набори

³³ Отроценко В. В., Болтрик Ю. В., Ляшко С. Н. Отчет Запорожской экспедиции ...— С. 185, 186.

³⁴ Писларий И. А., Дубовская О. Р., Смирнов А. М. Отчет о работе Северско-Донецкой экспедиции за 1980 г. на территории Ворошиловградской области // НА ИА АН УССР.— 1980/14.— С. 58, 59.

³⁵ Нечитайло А. Л. Про одне з найдавніших кімерійських поховань // Археологія.— 1975.— Вип. 15.— С. 58—65.

³⁶ Коробкова Г. Ф. Каменные и костяные орудия ...— С. 189.

³⁷ Беляев О. С. Розкопки поселення доби бронзи поблизу с. Йосипівка // Археологія.— 1977.— Вип. 22.— С. 40—48; Шаповалов Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 151—172; Лесков А. М. Кировское поселение // ДВК.— К., 1970.— С. 34—39; Добровольський А. В. Перше Сабатинівське поселення // АП УРСР.— 1952.— Вип. IV.— С. 78—88; Шарафутдинова И. Н. Раскопки поселения сабатиновской культуры у с. Степовое // АО 1978.— М., 1979.— С. 422, 423.

³⁸ Черняков И. Т., Никитин В. И. Бандуркинский клад бронзового века из Южного Побужья // СА.— 1984.— № 2.— С. 134—146.

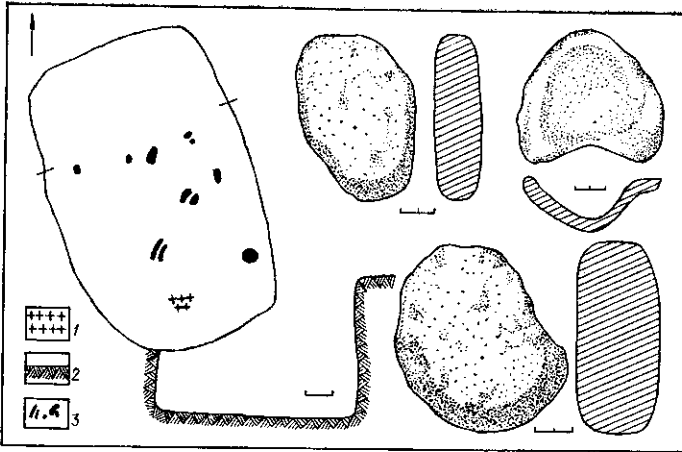

Рис. 4. С. Велика Криниця, к. 4, пох. 7. Умовні знаки: 1 — вохра, 2 — материк, 3 — інвентар.

кістяних кілочків, верхня широка частина яких оздоблена поперечними насічками³⁹, які, як вважає С. О. Семенов, призначалися для закріплення розтягнутих шкур при сушінні⁴⁰. І. М. Шарафутдінова називає їх деталями примітивного ткацького верстата (поховання 20 з кургану 1 біля с. Пелагіївка Новобузького району Миколаївської області)⁴¹. Аналогічні шила-кілочки відомі на поселеннях культур багатоваликової кераміки, зрубної та сабатинівської⁴².

Якісно новою галуззю ремісничого виробництва, дослідженню якої присвячено окрему статтю одного з авторів⁴³, у добу бронзи на Україні стала металообробка, яка розвивалась під впливом двох великих металургійних центрів: Карпато-Дунайського та Кавказького. Однією з її особливостей, зокрема для степу і лісостепу, було те, що вона базувалась на привізній сировині.

Найбільш повно судити про рівень розвитку металообробного ремесла, ступінь спеціалізації ремісників та їх соціальний статус дають можливість матеріали поховальних пам'яток таких культур як ямна і катакомбна, бо саме в них зафіксовані поховання ливарників.

Так, поховання-кенотаф катакомбної культури з ллячкою та набором знарядів виявлено поблизу с. Верхня Криниця Василівського району Запорізької області (курган 4, поховання № 7)⁴⁴. На дні катакомби лежали: ллячка, два кам'яних знаряддя, розщеплене вздовж ікло кабана, черепашка Упію. Ллячка трикутної форми, один кут якої сформований як злив, другий — як держак. Її розміри по осях майже однакові — 9 см, найбільша глибина — 3,2 см, товщина стінок — 1 см (рис. 4). На внутрішній поверхні ллячки є залишки шлаку. Результати

³⁹ Отроценко В. В., Болдин Я. И., Ляшко С. Н. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции // НА ИА АН УССР.— 1981/10.— С. 204, 205; Кубышев А. И., Шилов Ю. А., Шевченко Н. П. Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской и Запорожской областях в 1983 г. // НА ИА АН УССР.— 1983/26.— С. 159; Шмагль Н. М., Черняков И. Т. Курганы степной части междуречья Дуная // МАСП.— Одесса, 1970.— Вып. 6.— С. 44.

⁴⁰ Семенов С. А., Коробкова Г. Ф. Технология древнейших производств.— Л., 1983.— С. 124, 125.

⁴¹ Шарафутдинова И. Н. Курган у с. Пелагеевка // Древности Понигуля.— К., 1977.— С. 94, 95.

⁴² Рыбалова В. Д. Поселение Каменка в Восточном Крыму // АС.— Л., 1974.— Вып. 16.— С. 36; Грязнов М. П. Землянки бронзового века близ хут. Ляпичева на Дону // КСИИМК.— 1953.— Вып. 50.— С. 142, 143; Добровольский А. В. Перше Сабатинівське поселення.— С. 78—88.

⁴³ Березанская С. С. Первые мастера-металлурги на территории Украины // Первобытная археология — поиски и находки.— К., 1980.— С. 243—256.

⁴⁴ Ляшко С. Н., Пleshивенко А. Г., Попандоуло З. Х. Отчет о раскопках курганов в Днепровском Надпорожье и у с. Верхня Криниця // НА ИА АН УССР.— 1980/50-а.— С. 34, 35.

петрографічного та спектрального аналізів проб з її поверхні показали, що вона неодноразово використовувалася для розливання гарячого металу з температурою понад 1000°. Внутрішня поверхня ллячки перед кожним використанням покривалася футерівкою-піском, глиною*.

Найвиразнішим серед поховань ливарників доби середньої бронзи степової України є поховання № 7 кургану 2 біля с. Мала Тернівка Якимівського району Запорізької області, інвентар якого складався з набору ллячок (6 шт.), ливарних форм (9 шт.), глиняних моделей виробів (2 шт.), сопел (2 шт.)⁴⁵. Інвентар з цього та інших аналогічних поховань вказує на високий технічний рівень металообробки у катакомбних племен регіону, існування у них майстрів-професіоналів.

Зараз відомо близько 15 поховань катакомбної культури з наборами ковальсько-ливарних знарядь, що дозволило умовно назвати їх «похованнями ковалів-ливарників». Відсутність інших, археологічно засвідчених спеціалізацій майстрів-металургів у цей період (наприклад, шахтарів-металургів), також характеризує другу стадію поділу праці за Є. М. Черних і пояснюється особливостями сировинної бази металургії катакомбних племен, яка базувалася на місцевій сировині — миш'якових бронзах Кавказу, які попадали в степ внаслідок обміну у вигляді злитків та готових виробів.

Зупинимось ще на одній категорії поховань, які розглядаються окремими дослідниками як поховання ювелірів⁴⁶. Наприклад, похованням ремісника-ювеліра Г. Ф. Коробкова вважає пізньою поховання № 4 з кургану 4 поблизу с. Велика Білозірка Кам'яно-Дніпровського району Запорізької області. Перед обличчям небіжчика 25—35 років (за визначенням С.І. Круц) лежав набір речей: товчачик з гнейсу призматичної форми, плитка трикутної форми з вертикальними жолобками в кутах (по два в кожному), крем'яний наконечник списа листо-подібної форми зі слідами повторного використання, уламок обушної сокири з серпантину, грудочки жовтої фарби, вироби з кристалічного гіпсу (прикраси?)⁴⁷ (рис. 5). Наковальні в ювелірному виробництві використовували для виготовлення листової металеві фольги при холодному куванні та прасуванні на матриці тонких ювелірних виробів⁴⁸.

На нашу думку, розглянуте поховання можна віднести до поховань ковалів у широкому розумінні цього слова. Незважаючи на високий технічний рівень, якого досягла місцева металообробка, вирізняти майстрів-ювелірів серед інших ремісників немає достатніх підстав. Прикрас серед металевих виробів у похованнях ямної і катакомбної культур, порівняно із знаряддями праці, небагато. Їх вирізняють простота виготовлення і нечисельність типів. Попит на них повністю міг задовольнятися ковалями-ливарниками. Тому нам не відомі ювелірні майстерні на поселеннях доби пізньої бронзи (ливарні форми цього часу, як правило, мають негативи знарядь праці, зброї і прикрас водночас).

Поховання майстрів-металургів у племен катакомбної культури не вирізняються ні особливим розміщенням у кургані, ні спеціальним обрядом (за винятком специфічних знарядь) серед іншої маси поховань.

Зупинимось на причинах появи поховань ремісників, саме на початку енеоліту, оскільки ряд галузей господарської діяльності (ремесел), які, очевидно, виникли і розвивались задовго до доби бронзи, не залишили подібних пам'яток.

* Аналізи зроблені Москальовою В. К. в лабораторії хімічного і спектрального аналізу «УкрНДІспецсталь».

⁴⁵ Кубышев А. И., Черняков И. Т. К проблеме существования весовой системы у племен бронзового века степей Восточной Европы // СА.— 1985.— № 1.— С. 39—55.

⁴⁶ Синюк А. Т. Курганы эпохи бронзы Среднего Дона.— Воронеж, 1983.— С. 75.

⁴⁷ Бидзиля В. И., Болтрик Ю. В., Ляшко С. Н. Отчет о раскопках курганов в Каменко-Днепровском районе Запорожской области // НА ИА АН УССР.— 1973/3.— С. 101, 102.

⁴⁸ Коробкова Г. Ф., Шаровская Т. А. Функциональный анализ каменных и костяных изделий из курганов эпохи ранней бронзы у ст. Новосвободной и Батуринской // Древние культуры Евразийских степей.— Л., 1983.— С. 88—96.

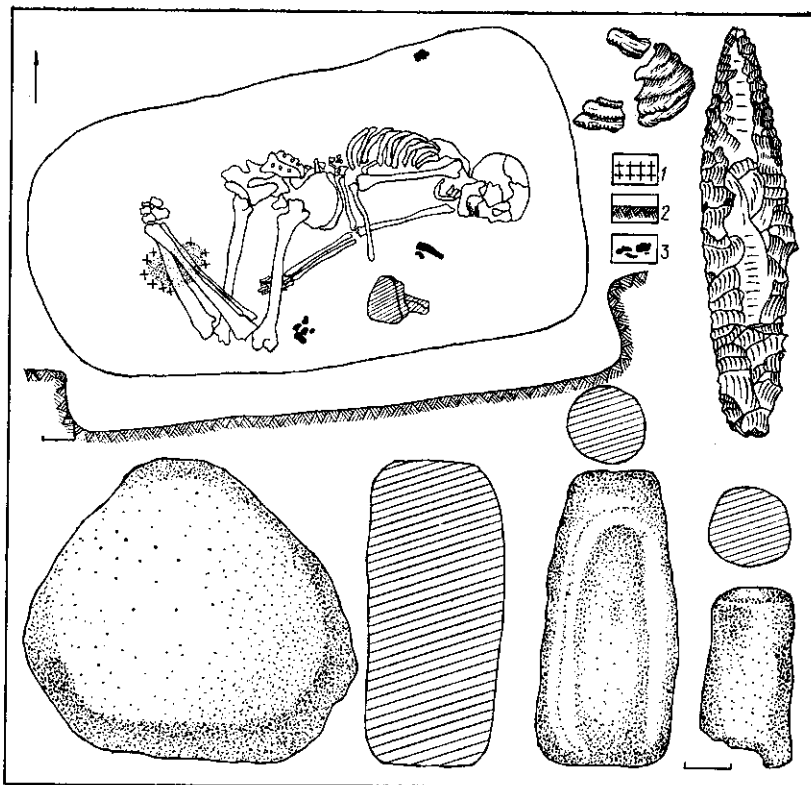

Рис. 5. С. Велика Білозірка, к. 4. пох. 4. Умовні знаки: 1 — вохра, 2 — материк, 3 — інвентар.

Домінуючим фактором процесів, які привели до появи поховань ремісників епохи енеоліту-бронзи, очевидно, був ідеологічний, якщо виходити із специфіки поховальних пам'яток взагалі. Як відомо, поховальний обряд складався на базі ідеологічних уявлень, що формувалися під впливом етнічного та соціального факторів⁴⁹. На це звертав увагу В. С. Бочкарєв, який вважає, що «... поховальні комплекси з ковальсько-ливарним знаряддям є тільки в тих культурах, поховальний обряд яких враховував виробничу спеціалізацію померлих»⁵⁰.

Ілюструючи нашу гіпотезу про причини появи в поховальних пам'ятках епохи бронзи поховань ремісників, звернемося до поховань металургів у широкому значенні цього слова як до найбільш поширеного типу поховань з рисами професійної спеціалізації. Чому ж поховальний обряд ряду культур доби бронзи враховував виробничу спеціалізацію померлих? Можливо, відповідь криється у тому, що стародавнє населення таким чином відзначило внесок ливарників у розвиток принципово нових типів знарядь праці — металевих. Отже, так підкреслювалась соціальна значимість професії ливарника. Не слід забувати і те, що професія ливарника-коваля у стародавні часи мала і яскраво виражений сакральний характер, про що відомо за численними етнографічними прикладами⁵¹. Так, в індоєвропейській міфології коваль — це персонаж, який наділений надприродною силою, володіє функціями богів. Коваль може створювати знаряддя з різних металів, а також чарівну зброю героїв⁵².

⁴⁹ Массон В. М. Экономика и социальный строй ...— С. 150.

⁵⁰ Бочкарєв В. С. Погребения литейщиков эпохи бронзы // 150 лет ОАМ АН УССР.— Одесса, 1975.— С. 67.

⁵¹ Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976.— С. 165—166; Ардзинба В. Г. Нартский сюжет о рождении героя из камня // Древняя Анатолия.— М., 1985.— С. 150—152.

⁵² Иванов В. В. Кузнец // Мифы народов мира.— М., 1982.— Т. 2.— С. 21—22; Ардзинба В. Г. Указ. соч.— С. 150—152.

Якщо взяти це до уваги, то стає зрозумілим, чому саме за доби бронзи в деяких культурах з'явилися поховання, відомі нам як поховання теслярів. Безсумнівно, теслярське ремесло виникло набагато раніше, а історія його розвитку ще до початку епохи бронзи налічувала вже кілька десятків тисячоліть. Можливо, так звані поховання теслярів — це поховання представників такого різновиду теслярського ремесла, як колісників (стельмахів). Підстав для цього виділення досить. Колесо, як і вироби з металу, і способи їх обробки теж належить до епохальних відкриттів доби енеоліту-бронзи, завдяки чому людині стали підкорятися величезні простори Євразійських степів. У всіх індоєвропейських міфологіях колесо є стійким астральним символом, за допомогою якого пояснюються майже всі космогонічні поняття⁵³. Не виключено, що сакральними функціями наділялись тоді і стельмахи.

Між професіями коваля та стельмаха, вірніше, між їх сакральними втіленнями, існував взаємозв'язок, який знайшов своє відображення у міфології. Так, у Рігведі діяльність коваля не окреслена лише цією професією, а він виступає і в ролі «господаря всіх ремесел», уособленням чого є боги ведійського пантеону — Тваштар та Вішвакарман — тесля і коваль⁵⁴.

Такий аналіз поховань ремісників епохи бронзи України дозволяє, на нашу думку, виділити, по-перше, групу поховань ремісників, чия діяльність мала не тільки виробничий, а й суспільно-сакральний характер (ковалі, теслі-стельмахи), а, по-друге, групу поховань тих ремісників, чия діяльність мала соціально і виробничо значущий характер (майстри по виготовленню крем'яних знарядь праці та ін.).

Черговий етап у розвитку металургійного ремесла настав у середині II тис. до н. е. і був пов'язаний із зрубними племенами, які практикували не тільки обробку металу, а й добування мідної руди. Дослідження донецьких копалень лише розпочалося: багато ще неясного, проте розмах спеціалізованого виробництва, пов'язаного з видобуванням руди та виплавою безпосередньо поблизу копалень (рудників) безсумнівний⁵⁵. Про масштаби і характер бронзолivarного ремесла у зрубних племен на Україні свідчить і наявність на Донбасі поселень, мешканці яких, можливо, спеціалізувалися на добуванні руди, виплавці міді та виготовленні металевих виробів. Прикладом може бути поселення в урочищі Усове Озеро поблизу с. Ямпіль Краснолиманського району Донецької області, на якому знайдено понад 50 цілих і фрагментованих ливарних формочок, печі для виплавки руди, шлаки, шматочки руди, ллячки для розливання гарячого металу, величезна кількість кам'яних знарядь для обробки руди і металу (ступки, товкачки, ковадла, молоти та ін.), багато готових бронзових виробів: шила, тесла, долото, ножі. Все це вказує на масштаби виробництва, які перевищували потреби мешканців поселення.

Таким чином, металургійне виробництво на Україні в пізній період епохи бронзи, зокрема у зрубних племен, репрезентоване шахтами, майстернями ливарників, скарбами речей, матриць, спеціалізованими поселеннями, досягло вже рівня ремесла в загальноприйнятому значенні цього слова, що передбачало товарний характер або виготовлення продукції з метою продажу чи обміну.

Підведемо деякі підсумки. Отже, на сьогодні відомі значні матеріали, що дозволяють говорити про ремісниче виробництво у племен, що мешкали на Україні в епоху бронзи. Ремесло по добуванню і обробці кременю сформувалось у спеціалізоване виробництво ще в енео-

⁵³ *Иванов В. В.* Заметки о типологическом и сравнительно-историческом исследовании римской и индоевропейской мифологии // Труды по знаковым системам.—Тарту, 1969.— Вып. IV.— С. 236.

⁵⁴ *Ригведа.* Избранные гимны (Перевод и комментарий Елизаренковой Т. Я.).— М., 1972.— С. 46—48, 377, 400—403; *Иванов В. В.* Вишвакарман // *Мифы народов мира.— 1982.— Т. I.— С. 237.

⁵⁵ *Татаринев С. И.* О горно-металлургическом центре эпохи бронзы в Донбассе // СА.— 1977.— № 4.— С. 192—208.

літі і в добу бронзи продовжувало розвиватись. Металообробне ремесло та деякі види теслярства виникли лише в добу бронзи.

Рівень розвитку, ступінь спеціалізації та характер соціально-виробничої організації окремих ремесел були, безумовно, різними. Так, якщо ремесла по видобутку і обробці кременю та металообробне мали вже наближений до товарного характер і займалися ними окремі колективи або селища, що обслуговували цілі райони, маючи при цьому налагоджений обмін, очевидно, торгівлю зливками металу як еквівалентом вартості⁵⁶, то кісткорізне або кушнірне ремесла ще довгий час носили общинний характер, тобто майстри обслуговували одне або кілька сусідніх селищ.

Слід констатувати, що виробничий рівень ремесла у різних районах України був далеко не однаковий. Наприклад, уже відзначалося, що ремесло по видобутку та обробці кременю на півночі Правобережної України, особливо на Волині, виникло дуже давно, досягло високого рівня і, майже не скорочуючи масштабів, існувало весь ранній та середній періоди доби бронзи. У степовій частині України обсяг обробки кременю до середини II тис. до н. е. помітно скорочується, оскільки на зміну крем'яним виробам повсюдно приходять металеві.

Наведемо ще один приклад значної нерівномірності в темпах розвитку ремесла в різних районах України. Порівнюючи дві синхронні культурно-історичні області, зрубну та тшинецько-комарівську, легко переконатись, що перша мала високорозвинуте металообробне ремесло, тоді як племена тшинецької і комарівської культур, можливо, взагалі не знали його⁵⁷. Далі, через поки що нез'ясовані причини, кісткорізне ремесло особливо високого рівня набуло у племен сабатинівської культури, кількість знарядь з кісткорізних майстерень якої набагато перевищує аналогічні матеріали з інших синхронних культур.

Слід, нарешті, відзначити, що як і в усякому суспільному процесі, в ремеслі простежуються суперечливі явища. В цілому розвитку ремесла, безумовно, відбувався по висхідній. Однак у цьому прогресивному загально-закономірному розвитку ремесла простежуються відхилення, застійні явища, і, навіть, безсумнівний занепад. Так, наприклад, праці останніх років підтверджують припущення С. М. Бібікова про існування у трипільських племен високорозвиненого керамічного ремесла⁵⁸. Проте складається враження, що вже наприкінці існування трипільської культури його масштаби скорочуються, а професійний рівень майстрів-керамістів знижується. Але, якщо для пізнього Трипілля це поки що є лише припущенням, то для ряду лісостепових культур доби бронзи, локалізованих на території, зайнятій в енеоліті Трипільям, є безсумнівним. Низький рівень технології, різноманітність — чи не для кожного поселення — форм і орнаментів, які характеризують кераміку, відсутність гончарних печей та інших слідів масового виробництва посуду переконує в низькому рівні керамічного виробництва доби бронзи на території лісостепової України, що в принципі виключає його ремісничий характер.

Ще одним прикладом безсумнівного регресу ремісничого виробництва може бути ситуація з бронзоливарним виробництвом, що склалась наприкінці епохи бронзи (на білозерському етапі) у Північному Причорномор'ї. Після бурхливого піднесення металургійного ремесла, зафіксованого тут у XIV—XIII ст. до н. е., в степовій Україні раптово настає занепад, різко скорочується кількість металевих виробів. Для білозерського часу майже невідомі скарби. На поселеннях знову з'являються вилучені із вжитку знаряддя з кременю: серпи, вістря стріл та

⁵⁶ Кубышев А. И., Черняков И. Т. К проблеме существования весовой ...— С. 49, 50.

⁵⁷ Березанская С. С. Средний период бронзового века в северной Украине.— К., 1972.— С. 76, 77, 91, 92.

⁵⁸ Цвек Е. В. О времени обособления гончарного ремесла в Триполье // XVII конференция Института археологии АН УССР.— Ужгород, 1978.— С. 39, 40.

ін. Причини, що привели до занепаду ремесла у двох наведених випадках, поки недостатньо з'ясовані і були, очевидно, різними. Однак вони переконливо свідчать про нерівномірність та своєрідність розвитку ремесел.

Розглянуті матеріали вказують на необхідність бачити і розрізняти в понятті і терміні «ремесло» дві сторони: соціально-економічну, що передбачає певний спосіб організації праці, і технологічну, яка відображає рівень і характер спеціалізованого виробництва. Археологічні пам'ятки повніше висвітлюють другий бік ремесла, обґрунтуванню чого і присвячена дана стаття.

С. С. Березанская, С. Н. Ляшко

ИЗУЧЕНИЕ РЕМЕСЛА НА ОСНОВЕ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ КОМПЛЕКСОВ ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ

Работа рассматривает одну из составных частей палеоэкономики — ремесло. Авторами систематизируются и анализируются археологические источники (поселения, рудники, шахты, мастерские, погребения), характеризующие ремесло эпохи бронзы на Украине в его историческом развитии.

Наиболее детально представляются ремесла — кремнедобывающее, кремнеобрабатывающее, металлургическое, по обработке кости, кожи и др.

В работе учитываются уровень развития, степень специализации, характер социально-производственной организации каждого из ремесел.

S. S. Berezanskaya, S. N. Lyashko

STUDY OF HANDICRAFT ON THE GROUND OF PRODUCTION COMPLEXES OF THE BRONZE EPOCH MONUMENTS

The paper is devoted to handicraft, one of the components of the paleoeconomy. Archaeological sources (settlements, mines, pits, workshops, burials) which characterize handicraft of the Bronze epoch in the Ukraine in its historical development are systematized and analyzed.

Such handicrafts as flint mining, flint working, metallurgical, bone and leather treatment and others are presented in detail.

A level of development, a degree of specialization, a character of social-productive organization of each of the handicrafts are considered in the paper.

Одержано 05.09.86

Сармати в Неаполі Скіфському

О. Є. Пуздровський

Пересуваючись на захід у II—I ст. до н. е., сармати досягли Криму, де вперше вступили під назвою роксолани. У II—III ст. н. е. вони увійшли до складу населення Неаполі Скіфського та Південно-Західного Криму.

Проблемі проникнення сарматів у Крим та сарматизації пізньоскіфської культури присвячено багато праць. П. М. Шульц відносив початок цього процесу до II—I ст. до н. е. та пов'язував його з легендою про сарматську царицю Амагу, договором Фарнака, подіями Діофантових воєн. Середній етап він датував I—II ст. н. е. (перемоги боспорських царів над скіфами), пізній — рубежем II—III ст. (поява алан на Керченському півострові, перемоги Савромата II та Рескупоріда